

Kovács Sándor

Ferencz József Angliában.

Adalék egy „azonnal felajánlott” ösztöndíj történetéhez

Az egykori Unitárius Kollégium (jelenleg János Zsigmond Unitárius Kollégium) főbejáratán belépő látogató, akár jobbra, akár balra tekint, Ferenc(z) József nevét látja fekete márványba vésvé.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia első uralkodójával egy időben élt és alkotott az unitáriusok leghosszabb életű püspöke: Ferencz József. Diákkorunkban kötelező olvasmányaink sorába tartozott az egykori Unitárius Kollégium igazgatójának, Gál Kelemennek a püspökről írott életrajza.² Jelen kötet ünnepejtje pedig nagy gondot fordított arra, hogy megismertesse Ferencz József életművét az unitárius teológiai hallgatókkal. A Gál-kötetet nemcsak elolvasni kellett, hanem a kollokviumon illett megfelelni azokat a kérdéseket is, amelyekre a jámbor teológiai hallgató álmában sem gondolt. Ilyen volt például: Mit jelent a címlapon az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára sorozatcím? Hát a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.? Az előadások során számtalan alkalommal megbizonyosodtunk arról, hogy a rendszeres teológia tanára, dr. Rezi Elek nem a bebíflázott, kijegyzetelt adatokra kíváncsi, hanem arra, hogy miként olvas az unitárius diák, és mi jut el, illetve mi nem jut el ingerküszöbéig. Harmincegy esztendő távlatából bevallom, hogy

¹ A kollégium új épületének előcsarnokában két arany betűs feketemárvány tábla örökíti meg az építés és építtetőik idejét. A kommunizmus éveiben mindkettőt letakarták az uralkodó ideológiának megfelelő idézetekkel.

A baloldali márványtábla felirata: „ÉPITETTE / A MAGYARORSZÁGI / UNITÁRIUS EGYHÁZ / FERENCZ JÓZSEF / UNITÁRIUS PÜSPÖK / IP. DANIEL GÁBOR / BÁRÓ P. HORVÁTH KÁLMÁN / FŐGONDNOKOK / FEKETE GÁBOR / KOZMA FERENCZ / KŐVÁRY LÁSZLÓ / ISK. FELÜGYELŐ GONDNOKOK / DR. GÁL KELEMEN / ISK. IGAZGATÓ / IDEJÉBEN.” A jobb oldali tábla felirata: „ÉPITETTE / A MAGYARORSZÁGI / UNITÁRIUS EGYHÁZ / I. FERENC JÓZSEF / MAGYARORSZÁG APOSTOLI / KIRÁLYA / URALKODÁSA ALATT / DR. WLASSICS GYULA / VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI / M. KIR. MINISZTER / IDEJÉBEN / PÁKEI LAJOS / MŰÉPÍTÉS / TERVEI SZERINT / 1901 ÉVBEN.”

² Gál Kelemen, dr.: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyed század az unitárius egyház történetéből.* Az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára 5. Minerva Rt., Cluj [Kolozsvár] 1936.

egyáltalán nem lelkesedtem a kollokviumon tapasztalt szórszálhasogatásért, de azt is elismerem, hogy ezek a kérdések indítottak arra, hogy behatóbban foglalkozzam az Unitárius Irodalmi Társaság történetével vagy éppen a Minerva Rt. művelődéstörténeti szerepével.³ E kötet ünnepeltje több könyvből és tanulmányából is kiviláglik, hogy teológiai munkássága egy részét Ferencz József életének szentelte, s éppen ezért gondoltam arra, hogy a köszöntésére szánt tanulmányomat kedvenc kutatási területéről választom. Az ünnepelt *Teológia és népszolgálat* című művében alaposan elemezte a matuzsálemi kort megért püspök minden teológiai szakdiszciplínát felölelő munkásságát, és ezért köszöntő írásomban Ferencz József életpályájának csupán egyetlen mozzanatához szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Az unitárius egyháztörténet-írásban – Rezi Elek munkásságának (is) köszönhetően – már-már kanonikusan rögzült, hogy Ferencz Józsefnek és Buzogány Áronnak az 1858-ban tett londoni látogatásuk alkalmával ajánlottak fel ösztöndíjat a Manchester New College-ban.⁴ Mielőtt a szóban forgó ösztöndíj kérdését részleteiben tárgyalnám, ismertetnem kell röviden annak a személyiségnek a szerepét, aki Ferencz és Buzogány angliai tanulmányútját szorgalmazta, és akinek közbenjárása döntőnek bizonyult abban, hogy a magyar unitáriusok a Manchester New College-ban folytathatták tanulmányaikat.

John Paget János és a magyar unitáriusok

John Paget (1808–1892) a reformkori Magyarország és Erdély egyik legszínesebb egyénisége.⁵ A konzisztórium 1857-ben kereste meg a magyarrá lett angol unitárius orvost, és kérte közbenjárását a kolozsvári unitárius kollégium

³ Bárcsak akkor olvashattam volna a Minerva Rt. történetéről készült kiváló monográfiát és bibliográfiát. Ld. Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948)*. Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, Kolozsvár–Cluj 2015.

⁴ „A rokonszenvnél azonban sokkal lényegesebb dolog történt. A közgyűlés a hozzászólások nyomán elhatározta, hogy alapítványt létesít hazai unitárius lelkész- és tanárjelölt számára, hogy tanulmányaikat a Manchester New College-ban folytassák. A szükséges pénzüsszeget azonnal felajánlották Ferencz József és Buzogány Áron akadémitáknak, hogy tovább folytassák tanulmányaikat Londonban, de a tanári állások szükségére hivatkozva nem fogadhatták el.” Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat. Ferencz József unitárius püspök teológiai munkássága*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2007, 17.

⁵ A tanulmányban felhasználtam korábbi kutatásaim eredményeit, ld. Kovács Sándor: *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek 269. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2011, 71–79.

megmentéséért, ugyanis az 1849-ben kibocsátott *Organisationsentwurf* – *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezetére vonatkozó szabályzat* – értelmében a kollégiumot teljesen át kellett alakítani, és ki kellett mutatni a fenntartásához szükséges összeget is. A rendelet kimondta, hogy a nevelés és oktatás fölött az állam gyakorolja a főfelügyeletet, ezzel azonban a protestáns egyházak iskolái igen nehéz helyzetbe kerültek. Mindezekkel együtt elmondhatjuk, hogy az *Organisationsentwurf* rendelkezéseinek köszönhetően a népoktatásügy jelentős fejlődésen ment keresztül. A rendelet előírta a tanárok létszámának növelését (a nyolcosztályos gimnáziumnak 12, a négyosztályosnak 6 rendes tanár) és fizetésük megemelését, illetve megfelelő iskolai felszerelések beszerzését és a laboratóriumok, szertárak berendezését. Az unitárius egyházban e feltételek teljesítése lehetetlennek tűnt. A Bécsből kapott utasításoknak megfelelően az Egyházi Képviselő Tanács elkészítette az iskolák fenntartásához szükséges pénzalapok kimutatását, ugyanakkor képviselői, Székely Mózes és Kriza János által felkérték az Aranyosgyéresen gazdálkodó John Pagetet, hogy járjon közbe érdekükben. Az egyház anyagi helyzetét kimutató statisztikák áttanulmányozása után Paget 1857. március 4-én írt levelet egykori professzorának, John Kenricknek (1788–1877), és tanácsát kérte. A professzor – jó megérzéssel – a levél teljes szövegét tétette közzé a *The Christian Life* (a továbbiakban *ChRL*) című folyóiratban,⁶ majd megírta Pagetnek, hogy a British and Foreign Unitarian Association (a továbbiakban BFUA) tanácsa 100 font sterling segélyt szavazott meg az erdélyiek javára. Kenrick levelével egy időben a társulat titkára, a később Erdélybe látogató lelkész, Edward Tagart (1804–1858) is írt Pagetnek. A korabeli magyar fordításban fennmaradt levelek⁷ fényt derítenek a BFUA kezdeményezte sikeres

⁶ Letter of John Paget, esq. to the Rev John Kenrick. In: *ChRL* 1857, 301–304.

⁷ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (továbbiakban MUEKvGyLt) őrzi azt a négy kéziratos fóliókötetet, amelynek címe: *Angol levelezési emlékkönyv* (a továbbiakban *Emlékkönyv*). Az *Emlékkönyv* első részét, az 1825–1867 között folytatott magyar–angol levelezést Buzogány Áron egykori akadémista állította össze azért, hogy az angol–magyar kapcsolatokat dokumentáló anyag lehetőleg egy helyre kerüljön. 1868-ban Buzogány Áron azzal a meghagyással adta át az *Emlékkönyvet* az Egyházi Képviselő Tanácsnak (a továbbiakban EKT), hogy abba az angol és amerikai korrespondenciát továbbra is bemásolják. Az *Emlékkönyvet* az EKT határozata értelmében a magyar–angol–amerikai kapcsolatok hivatalos jegyzőkönyvének tekintették, és 1911-ig vezették. Az *Emlékkönyvet* Buzogány Áron kezdte írni a vol. 1., 1-től a 111-ig, majd Benczédi Gergely 1868-tól 1873-ig a vol. 1., 112-től a vol. 2., 29-ig folytatta. Benczédi 1873-ban elfoglaltságára hivatkozva mondott le jegyzői tisztségéről. Az EKT Kovács Jánost bízta meg a jegyzőkönyv vezetésével, aki 1873-tól 1894-ig a vol. 2., 30-tól a vol. 3., 172-ig foly-

gyűjtésre. Tagart pontosan akart tájékozódni a begyűjtendő segély felhasználásáról, és a BFUA választmánya nevében a pénz kezelését tisztázandó, több kérdést is feltett Pagetnek.

Az erdélyiek segélyezési ügye jól haladt, a BFUA 1857. június 3-án tartott közgyűlésén arról számoltak be, hogy a tanács rendkívüli segélyén kívül még 500 fontot gyűjtöttek a magyar unitárius oktatásügy megmentésére.⁸

Ma már lehetetlen nyomon követni, hogy hány angol unitárius közösségben gyűjtöttek a magyar anyanyelvű hittestvérek javára, tény, hogy Paget, Tagart és Kenrick közbelépése után tekintélyes lelkészek emelték fel szavukat az erdélyiek érdekében, és 1858. május 26-án a BFUA tanácsa arról számolt be, hogy 1220 font gyűlt össze a nemes cél érdekében.

A BFUA erdélyi szakértője Paget volt, és minden Kolozsvárt érintő ügyben tanácsára hallgattak. A levelezés nem volt zavartalan, valószínűleg az osztrák titkosrendőrség számlájára írandó a kézbesítetlen levelek nagy száma. Paget 1857 után küldött leveleit nem kézbesítették. Egy 1858. március 28-án keltezett levelében arról ír, hogy az erőszakos németesítés első veszélye elmúlt, és az osztrák kormány tudomásul vette az iskolafenntartásra gyűjtött alapot, az egyház pedig kész végrehajtani az elvárt átalakításokat. Az Angliában gyűjtött pénz elküldésével kapcsolatban Kriza János tanácsára hallgatva 1000 fontot egy londoni bankba helyeztek letétbe Paget nevére, aki természetesen a kollégium kuratóriumának adta át az összeget.

Paget Angliába küldött leveleivel egy időben az amerikai hitrokonok is tudomást szereztek az erdélyi unitáriusok iskoláik megmentéséért folytatott küzdelméről. Tagart, a BFUA titkára mind a Paget, mind pedig a konzisztórium levelét továbbította az Egyesült Államokba. Nem véltetlen tehát, hogy Paget 1857. július 20-án Kolozsvárott kelt levelét Henry Adolphus Mileshez (1809–1895), az American Unitarian Association (a továbbiakban AUA) titkárához intézte. A konzisztórium felkérésére részletes pontossággal ismertette az erdélyi unitárius egyház helyzetét, és számadatokban mutatta ki, hogy mekkora összegre volna szükség az önálló iskolarendszer fenntartásához. Az Egyesült Államokon végigsöprő gazdasági válság miatt az amerikaiak nem segíthettek, de érdeklődéssel követték az angliai gyűjtés eredményét.

tatta elődei munkáját. Kovács után ismeretlen kéz írt be 82 lapot a vol. 3., 172-től 254-ig, majd 1894-től 1911-ig Boros György végezte a jegyzői teendőket a vol. 3., 254-től, a vol. 4., 238-ig. 1911-től Ferencz József vezette a levelezés nyilvántartását, és nagyon sok esetben a fogalmazványt ragasztotta be az *Emlékkönyv*be. Gondatlansága miatt sajnos több lap is megsérült.

⁸ *Report of the BFUA*. London 1857, 8–9.

Edward Tagart Erdélyben (1858)

Edward Tagart életrajzát Ferencz József írta meg, és közölte a *Keresztény Magvető* első számában.⁹ Bristolban kezdte el tanulmányait, majd 1820-tól a Manchester College-ban, Yorkban John Kenrick irányítása alatt folytatta. Évfolyamtársai közül John Pagettel maradt jó kapcsolatban élete végéig. A yorki évek után a norwichi Octagon Chapel hívta meg lelkészének, de a Martineau családba való beházasodása miatt – James Martineau bátyjának özvegyét vette feleségül – rövidesen elhagyta gyülekezetét, és Londonba költözött. 1832-ben a BFUA külügyi osztályának titkárává, 1841-ben pedig a társulat főtitkárává választották. A BFUA munkája, de különösképpen az erdélyi unitáriusok sorsa mindennél jobban érdekelte, s ezért 1858-ban a társulat kérésére örömmel vállalta erdélyi kiküldetését. Az útfjáról írt személyes beszámolóját már nem tehetette közzé az 1858. október 12-én Brüsszelben bekövetkezett halála miatt, de jegyzetei és levelei alapján osztálytársa és barátja, John Paget, majd később lánya, Lucy Tagart publikálta az erdélyi út tanulságait.¹⁰

Tagart erdélyi útját az angol források mellett bőséges magyar adatok egészítik ki. Buzogány Áron az *Emlékkönyvben*,¹¹ Ferencz József a *Magvetőben*, Borbély István pedig a Simén Domokosról írt tanulmányában foglalkozott látogatásával.

Tagart 1858. augusztus 7-én családjával kíséretében indult el Londonból erdélyi útjára. Három hetet töltöttek Svájcban, innen pedig szeptember 3-án utazott tovább Erdélybe kisebbik lánya, Lucy kíséretében, míg a család többi tagja hazatért Londonba. A szokásos útvonalat követték: Zürich–Konstanz–Augsburg–Regensburg–Bécs. Innen hajóztak Pestre, majd vonattal utaztak Nagyváradig, onnan pedig postakocsin Kolozsvárig. Paget házában szálltak meg, és házigazdájuk már másnap bemutatta őket az unitárius elöljáróknak.

⁹ Ferencz Józsi [így!]: Tagart Edward. A londonban havonként megjelenő „Christian Reformer” – keresztény javító – című folyóirat után. In: *Keresztény Magvető* 1. (1861), 186–214.

¹⁰ Paget, John: Recollections of Mr. Tagart's Visit to Transylvania. In: *ChRL*, 1858, 746–753. The Late Rev. E. Tagart's Visit to the Unitarian Churches of Transylvania. In: *The Inquirer*, December 18, 1858, 815–816. Tagart, Lucy: *The Hungarian and Transylvanian Unitarians. (Some Account of Their origin, Vicissitudes, and Present Condition, Compiled from Various Sources)*. London, 1903.

¹¹ Ld. a 7. lábjegyzetet.

Meglátogatták a kollégiumot, a könyvtárat, megnézték a hálószobákat, mindenről pontosan tájékozódtak. Vasárnap részt vettek az istentiszteleten, majd az ezt követő EKT-ülésem, ahol Tagartot tiszteletbeli tanácsossá választották. Angolul mondott köszöntőbeszédét Paget fordította magyarra. (Ezt a korabeli tollvivő is megörökítette, ugyanez a beszéd került Buzogány révén az *Emlékkönyvbe* is.) Tagart megköszönte tanácsossá választását, majd kiemelte, hogy csodálattal adóznak az erdélyiek áldozatkészségének, s ezért Paget „segélykiáltása” után igyekeztek erejük szerint segíteni. Arra kérte hitrokonait, hogy úgy fogadják az anyagi támogatást mint „rokonérzelmeik bizonyítékát”.

Másnap, hétfőn John Paget vezetésével Kolozsvár környékét járták be, meglátogatták a tordai iskolát (tiszteletükre a teljes diákságot kivezényelték), a Tordai-hasadékot és a marosújvári sóbányát, és természetesen Paget aranyosgyéresi kúriáján szálltak meg. Látogatásuk 23-án, csütörtökön ért véget, és hazaindultak, Tagart azonban az utazása során összeszedett betegsége miatt, amely valószínűleg malária lehetett, csak Brüsszelig juthatott el. Itt állapota válságosra fordult, és október 12-én váratlanul meghalt.

Látogatásának fő célja a Manchester College-ban magyar unitárius diákok részére alapítandó ösztöndíj volt. Pagettel is ennek lehetőségét elemezték; ennek gondolata foglalkoztatta Drezdában és a Pagetnek küldött utolsó levélben is. Nem pusztán egy stipendium felajánlásáról volt szó, hanem a német egyetemeken (Berlin, Göttingen) tanuló unitárius peregrinusok továbbképzését kívánták előmozdítani.

Kik tanultak ez idő tájt a német egyetemeken, és hogyan egyengették Erdélyből angliai útjukat? Edward Tagar töredékes naplója 1858-ban jelent meg a *The Inquirer*-ben. Ehhez kisebbik lánya, Tagart Lucy magyarázó jegyzeteket fűzött, és ezekből tudjuk, hogy Kolozsvárott már konkrét nevekben gondolkodtak a Londonba küldendő diákokat illetően. Ferencz József és Marosi Gergely neve jött szóba mint ígéretes jövődó tanároké.¹² Edward Tagart októberben bekövetkezett halála nem hiúsította meg az ösztöndíj-alapítás tervét, mert Paget fáradhatatlanul agitált. 1858. november 7-én Tagart Lucyhoz

¹² “The two whom they propose to send are students who have been spending the last one or two years at the universities of Berlin and Göttingen, both very promising and talented young men. One of them was for some time tutor in Mr. Paget’s family. Their names are Gregory Marosy [Marosi Gergely] and Joseph Ferencz [Ferencz József].” Ld. *The Late Rev. E. Tagart’s Visit to the Unitarian Churches of Transylvania*, 816.

írott levelében fejtette ki az angol tanulmányút Erdélyre háramló tudományos és erkölcsi hasznát.¹³ Az ösztöndíj megszervezése még két évet váratott magára. Tagart halála után Alfred Steinthal vállalta egy újabb erdélyi látogatás fáradalmait.

Steinthal Alfred erdélyi útjának és Kossuth Lajostól kapott titkos megbízatásának részleteit ifj. Fabiny Tibor tette közzé az *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*ban.¹⁴ A liverpooli unitárius lelkész elsősorban egyházdiplomata volt, aki azért utazott Erdélybe, hogy tájékoztassa az angol unitáriusokat az erdélyiek sorsáról, és újra felelevenítse a Tagart halálával megszakadt ösztöndíj-alapítás kérdését. Steinthal azt az utat járta végig, amelyet a későbbi angol–amerikai unitárius látogatók is követtek, és elsőként írta le az Aranyos völgyének és Torockó vidékének megragadó szépségét. Aranyosgyéresen Paget vendége volt, és elődjéhez, Tagarthoz hasonlóan az angol ösztöndíj kérdéskörét beszélte meg vendéglátójával. Steinthal nemcsak remélte, hogy az erdélyi és az angol unitarizmus egymásra talál, de az 1859-ben tartott BFUA közgyűlésén mindent megtett annak érdekében, hogy az ösztöndíjat megszavaztassa. Ez volt a BFUA első olyan közgyűlése, ahol az erdélyi képviselők, Ferencz József és Buzogány Áron is jelen voltak, és felszóltak.

Ferencz József és Buzogány Áron Londonban

Az erdélyi peregrinusok John Paget és a konzisztórium ajánlóleveleivel el látva május 11-én Párizson keresztül érkeztek a szigetországba, és tíz napot szándékoztak az angol unitáriusok körében tölteni. Buzogány nem utal arra visszaemlékezéseiben, hogy Erdélyből sugallták volna az angliai látogatás gondolatát, de a fentiekben láttuk, hogy a szálak Aranyosgyéresre, Pagethez

¹³ „The great question is the possibility of getting some of our students to England. If we could have professors here at the head of the college, who had spent some time in England, I believe, not only that the system of education would be improved but that a change in the whole moral tone and style of the establishment would and must take place. It is very difficult for men who have never seen anything better to feel the defects of what exists.” *The Late Rev. E. Tagart’s Visit to the Unitarian Churches of Transylvania*, 816.

¹⁴ Fabiny Tibor: Accounts and Images of English Unitarians on Transylvania Three Visits: 1859–1879. In: *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. (1979/1–2), 130–143.

Ferencz József (1835–1928)

zsgáló BFUA közgyűlésnek köszönhetően, s így az erdélyi diákoknak bő alkalmuk nyílt az ismerkedésre. Buzogány azt jegyezte be az *Emlékkönyv*be, hogy mindenütt

„[...] a legszívesebb rokonszenvvel, vendégszeretettel fogadtak. Látszott, hogy nem annyiban személyünket tekintik, hanem bennünk az erdélyi unitáriusok képviselőit.”¹⁶

A társalgás politikai kérdéseket is érintett, és bizony gyakran vitába is keveredtek vendéglátóikkal. A politizálás mellett elsősorban az egyházi szervezet és istentiszteleti élet iránt érdeklődtek, s vasárnaponként más-más gyű-

vezettek. A peregrinusok Londonba érkezésük után két nappal keresték fel a BFUA titkárát, Robert Brook Asplandot (1805–1869), aki bemutatta őket néhány angol unitárius családnak. Németül folyhatott a társalgás, mert angolul sem Ferencz, sem Buzogány nem tudott. John James Taylerrel (1797–1869) és James Martineauval (1805–1900) is ekkor ismerkedtek meg; előbbi 1868-ban látogatott Erdélybe, Martineau¹⁵ pedig az Angliában tanult magyar diákok nesztora volt. A magyar vendégeket Thomas Marshall (1825–1919), a *The Inquirer* szerkesztőjének házánál szállásolta el, és bemutatta őket a legbefolyásosabb angol unitáriusoknak. A tervezett tíznapos látogatás több mint egy hónapig tartott az angol vendégszeretetnek és a kö-

¹⁵ A Martineauról készült, véleményem szerint legsikerültebb életrajz 2002-ben jelent meg Frank Schulman nyugalmazott amerikai lelkész tollából. Ld. Schulman, Frank: *James Martineau: "This Conscience-Intoxicated Unitarian"*. [h. é. n.] [Meadville Lombard Theological School Press, Chicago, 2002.]

¹⁶ *Emlékkönyv*, vol. I., 32.

lekezetbe jártak. Buzogányt meglepte a „szép harmóniás éneklés,” s az is, hogy az erdélyi szokással ellentétben a lelkészek felolvassák beszédeiket, amelyek olykor

„[...] egészen dogmatikus színűek, olykor meg külső társadalmi kérdéseket fejtegetnek.”¹⁷

A BFUA június 15-én tartott évi közgyűlésére Londonba érkezett Steinthal is, és a közgyűlésen röviden beszámolt erdélyi küldetéséről. Az erdélyi hitrokonok üdvözlő és köszönő iratát átadta Ferencz Józsefnek, s így a BFUA elnöksége magyar kézből vehette át azt. Az *Inquirer* teljes terjedelemben közölte Steinthal, Ferencz és Buzogány közgyűlésen mondott beszédét az, de pontos magyar fordítása megtalálható az *Emlékkönyvben* is.¹⁸ Steinthal röviden ismertette az erdélyi unitárius viszonyokat, majd Paget és Tagart tervére utalva egy angol ösztöndíj alapítását szorgalmazta.¹⁹

Steinthal felhívása után Ferencz József lépett a szónoki emelvényre. Nem sikerült kideríteni, hogy a beszédeiket ki fordíthatta angolra. Valószínűleg németül vagy latinul írhatták meg, majd angolra fordították, és azt olvasták fel. Ferencz József megkövette hallgatóságát, hogy Shakespeare nyelvét merre botorul ajkára venni, majd elmondta, miért jött Buzogánnyal Németországból Angliába:

„[...] látni a földet, mely annyi jeles embernek szülőföldje; látni a földet, melyen képzeletünk a szabadság eszményképét kereste mindig; látni a földet, mely életet adott azon vallásnak, mely az egész kontinensen csak a kis Erdélyben tudott gyökeret verni.”²⁰

¹⁷ *Emlékkönyv*, vol. I., 32.

¹⁸ British and Foreign Unitarian Association. In: *The Inquirer*, June 18, 1859, 518–519. Vö. *Emlékkönyv*, vol. I., 31–44.

¹⁹ „[...] ti. hogy egy erdélyi unitárius pap vagy tanárjelöltet koronként látnánk el magunk költségén itteni akadémiai szemináriumunkban [...]. Tapasztalatból merített meggyőződésem, hogy ily módon lendületet nyerne az ottani papnevelés ügye, s könnyíttetnék az emelkedettebb gondolkozásmódra jutás papjaik közt [...]. Uraim, meg vagyok győződve, hogy e Társulat volt titkárának, néhai Tagart tisztelt emlékének örökítésére semmi sem volna méltóbb annál, ha e Társulat az ő neve alatt egy alapítványt tenne a mi Manchester College-ünkben. Emlékoszlopa lenne ez mind előttünk mind erdélyi hitrokonaink előtt azon szolgálatnak, melyet a néhai a mi közös ügyünkben tett.” *Emlékkönyv*, 39.

²⁰ Uo. 40.

Buzogány Áron (1833–1888)

Megköszönte a magyar unitáriusok iránt megnyilvánuló rokonszenvet, és azt, hogy vállalták az unitárius oktatás fenntartásának anyagi támogatását. Kegyelettel emlékezett Tagart küldetésére, és biztosította az angolokat, hogy néhai titkáruk emlékét mindaddig fogják ápolni Erdély bércei közt, míg egyetlen unitárius él a hazában. Buzogány is felszólalt a közgyűlésen, beszédében a magyar unitarizmus küzdelmes történetét vázolta.²¹

Az *Inquirer*ben megjelent angol jegyzőkönyv és Buzogány visszaemlékezései között némi ellentmondás fedezhető fel. Buzogány azt írta az *Emlékkönyv*ben, hogy a BFUA tanácsa elvileg kimondta az ösztöndíj alapítását, a határozati javaslat megfogalmazását egy albizottságra bízta,

őket pedig „kéz alatt” megkérdezték: nem akarják-e az ösztöndíjat egy évre igénybe venni? Ők az EKT hazatérésüket szorgalmazó határozatára hivatkozva utasították vissza udvariasan az ajánlatot, és június 21-én hazaindultak.

²¹ „[...] Uraim, önök s önök elődei más társadalmi s politikai körülmények közt éltek. Önök más elvek s eszmék közt nevelkedtek fel, mint mi; önök s apáik gondolkozásaikban tetteikben nem voltak annyira korlátozva, mint mi s a mi apáink. Önök elődei inkább hagyományozgatták gondolataikat az utódok számára, mint a mi elődeink. S ezekből folyólag az önök vallási irodalma gazdagabb a mieinknél, nem csak mennyiségben, hanem minőségben is; s az önök kollégiumában, azt hisszük, emelkedettebb s szabadabb szellem találathatnak, mint a mieinkben ez idő szerint. Íme, uraim, ezt értettem, midőn fennebb azt mondtam, hogy az angol unitárius egyház gazdagabb nemcsak anyagiakban, hanem szellemi fejlettségben is idősebb testvérénél, az erdélyi unitárius egyháznál. És most hiszem, uraim, hogy megértették, amit kifejezni akartam, s egyetértenek velünk abban, hogy a köztünk jövődében is fenntartandó szorosabb viszony közös ügyünkre, s nevezetesen önöknek erdélyi hitsorsosaik iránt állandóan meleg rokonszenve s részvéte reánk nézve bizonyosan jó gyümölcsöket fogna teremni.” *Emlékkönyv*, vol. I., 43–44.

A BFUA angol nyelvű jegyzőkönyvében szó nincs arról, hogy a két magyarnak ösztöndíjat ajánlottak fel, mi több, a magyar ösztöndíj kérdése nem is szerepelt a határozati javaslatok között, mindazonáltal Ferencz József és Buzogány Áron londoni látogatása több szempontból is eredményesnek bizonyult. A londoni unitárius értelmiség és a BFUA tanácsa 1859-ben már barátkozni kezdett a magyaroknak alapítandó ösztöndíj gondolatával.

Az erdélyi peregrinusoktól, Steinhaltól, de legfőképpen a John Pagettől kapott információk birtokában elvileg egyezsége jutott a Transylvanian Education Fund kérdésében, és a BFUA 1860. május 30-án tartott közgyűlésén megszavazták a magyar unitárius papoknak szánt ösztöndíjat. A közgyűlés ugyan egyetértett T. Marshall azon megjegyzésével, hogy az erdélyiek tudományban többet gyarapodhatnak a német egyetemeken, mint Angliában, azonban abban is egyetértettek, hogy a német racionalizmust és a 18. században meghonosodott száraz, spekulatív unitarizmust az angol unitarizmus hivatott ellensúlyozni, másfelől pedig az akadémikákon keresztül szorosabbra fűzhető a viszony Erdély és Anglia unitáriusai között.

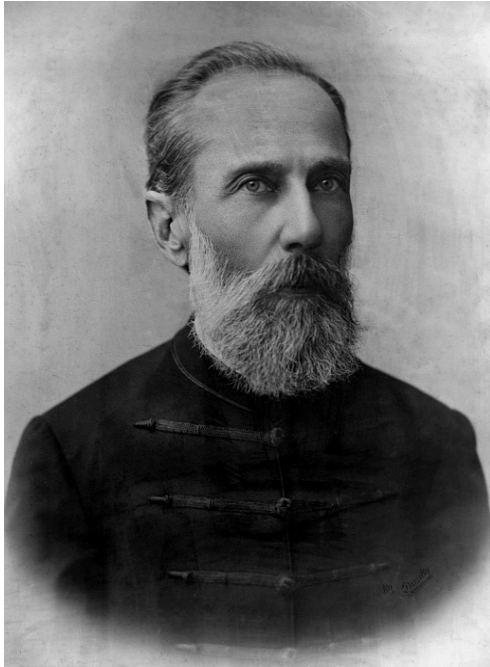
A londoni Manchester College 1860 őszen nyitotta meg kapuit az első unitárius akadémia, Simén Domokos (1836–1878) előtt.

A Manchester New College magyar diákjai²²

Az angol ösztöndíj történetének ismertetése előtt szólnunk kell röviden az unitárius peregrinatio academica történetéről. Az erdélyi unitárius egyház folyamatosan küldte ki tehetséges ifjait a külföldi egyetemekre, hogy tudásban, világlátottságban felzárkózhasson a többi protestáns felekezet mellé. Az 1560-as évektől 1848-ig összesen 178 unitárius akadémia bujdosott „felsőbb országba”, a látogatott akadémiák száma pedig 281.²³ A magyar unitáriusok számára – hazai egyetem és főiskola hiányában – a külföldi peregrináció volt az értelmiségi szükséglet biztosításának egyetlen, igaz hogy költséges, de járható útja. 1568–1638 között az olaszországi, páduai és bolognai egyetem bizonyult a legnépszerűbbnek. 1639 és 1711 között az odera-frankfurti és leideni akadémia vonzotta az unitárius diákokat, hogy azután a 1712–1848

²² Kovács Sándor: A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után. In: *Keresztény Magvető* 115. (2009/4), 561–587. Ezzel a kérdéssel a doktori dolgozatomban is foglalkoztam, ld. *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*, 74–79.

²³ Szabó Miklós: Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig. In: *Keresztény Magvető* 97. (1991/2), 85–104.

A középkorú Ferencz József

leztük, ez nagyrészt John Paget kapcsolatainak és egyház-diplomáciai tárgyalásainak volt köszönhető. Ő tájékoztatta a BFUA tanácsát a papok, de különösen a tanárok helyzetéről. Terveiben az erdélyi akadémia nemcsak teológiát, hanem világi tudományokat, geológiát, kémiát, zoológiát és mechanikát tanult volna:

„Ezt azért ajánlom, mert én jól ismerem az itteni viszonyok alapján, hogy mely tárgyak tanulmányozása volna legkívánatosabb. Erdélyben majdnem teljesen lehetetlen tanulni ezeket a tudományokat, nemcsak azért, mert nincsenek megfelelő tanítók, hanem azért is, mert ezeket csupán könyvekből, tudományos felszerelések nélkül tanítani majdnem lehetetlen. Ilyenek pedig ebben az országban nincsenek. [...] a természettudományok iránti érdeklődés fel fog ébredni, [...] az unitáriusság tekintélye emelésére nagy befolyással volna, ha erre alkalmas emberek közülünk kerülnének ki, és hasonlóan jól hatna a közönségre, ha tudományosan felkészült emberek saját intézeteikben végeznék azt a munkát, s innen kiindulva irányítanák a nagyközönséget az új tudományok útjain. [...] gazdag könyvtár, jól felszerelt laboratórium és szertár kellene. Az én szemem előtt tehát az lebeg, hogy teremtsük meg a professzorok egy felsőbbrendű osztályát. [...] a tanulók elhelyezkedése [...] minden egészségügyi törvények legteljesebb

között a súlypont a bécsi akadémia-ára tevődjék át. A 18. században a Habsburg politikai érdek azt kívánta, hogy a protestánsok ne tanulhassanak Bécsen kívül. Ez egyrészt a felvilágosodás eszméinek korlátozására, másrészt politikai, gazdasági érdekből történt. A Bécsen kívüli tanulást útlevel megszerzéséhez kötötték, ez pedig nagyon megnehezítette a továbbtanulást. A bécsi egyetemhez való kötöttség kényszere alól a Manchester New College-ban felajánlott ösztöndíj szabadította föl az unitárius egyházat.

Az erdélyi unitáriusok angliai képzése Simén Domokossal kezdődött meg, és amint fentebb már je-

kijátszását jelentik, sőt ellenkezik a természetes tisztaság szabályokkal is. [...] azok, kik Angliában látják, hogy miképpen lehet javítani a helyzeten, és hogyan kell gondoskodni az ifúságról, módját fogják találni, hogy ott is némi javulás létesülhessen.”²⁴

Paget tervével összhangban 1859. augusztus 30-án elhatározták a főtanácson, hogy a kolozsvári kollégiumban bevezetik az angol nyelv fakultatív tanítását, mert ez „szükséges kulcsa szent vallásunkat érdeklő némely tekintélyes eszmeforrásoknak,” ugyanakkor üdvözlő levelet küldtek a BFUA tanácsához.²⁵ 1861-től Buzogány Áron kezdte el az angol nyelv tanítását fakultatív jelleggel.

A *The Inquirer* 1860 júniusában,²⁶ a *ChRL* pedig júliusban²⁷ számolt be az angol–magyar unitárius kapcsolatok megszilárdítása érdekében a külügyi bizottság készítette ösztöndíj tervezetéről, és Pagetnek ebben e kérdésben adott felvilágosításáról. Paget egészen más szemüvegen át nézte az erdélyi ifjak angliai taníttatását, mint az egyházi vezetők, és éppen az ösztöndíj-alapítás kapcsán került ellentétbe a főtanáccsal. Terve szerint minden évben egy-egy ifjú – nem szükségképpen pap! – vette volna igénybe az 50 font sterling ösztöndíjat úgy, hogy a tanulmányait befejező peregrinus gondjaiba fogadta és bevezette volna újonnan érkező társát nemcsak az egyetemi, hanem a társadalmi életbe is. E terv szerint az Angliában szerzett tapasztalat az erdélyi, szociális, vallási és gazdasági élet javára kamatozott volna. Paget tervével összhangban a BFUA vezetősége az ösztöndíj anyagi alapjait összegyűjtendő, felhívást tett közzé a *The Inquirer*-ben.²⁸ Simén Domokos 1860. évi kiadásait a BFUA pénztárából fedezték, ugyanakkor azt kérték a gyülekezetektől, hogy járuljanak hozzá egy állandó ösztöndíjalap megteremtéséhez. Buzogány Áron veretes fordításában idézzük a következőket:

„Mi megvalljuk, hogy külföldre ható működéseinkben nem tudunk ennél többet ígérő tervet gondolni; olyant, mely az unitárius kereszténység ér-

²⁴ Borbély István: Simén Domokos és kora. In: *Keresztény Magvető* 59. (1927), 54–55. Paget teljes angol nyelvű levelét ld. *BFUA – 35th Annual Report, May 30, 1860*, [London] 17–18.

²⁵ Address from the Unitarians of Transylvania. In: *The Inquirer*, February 18, 1860, 139. Vö. *Emlékkönyv*, vol. I., 49.

²⁶ Religious intelligence. In: *The Inquirer*, June 2, 1860, 461.

²⁷ Religious intelligence. In: *ChRL*, 1860, 453.

²⁸ Religious Intelligence. The Transilvanian Unitarians. In: *The Inquirer*, August 18, 1860, 697–698.

dekeinek előmozdítására kedvezőbbnek látszanék. Mi nem kételkedünk azon, hogy ugyanezért felhívásunkat azonnal nemes eredmény ne kövesse [...] 100 fontra volna szükség évenként, hogy a szóban forgó segélyt két tanulónak megadhassuk [...] reméljük, hogy egyesek aláírása, s gyülekezeteinkben történendő gyűjtögetés által oly összeget fogunk előállíthatni, mely az erdélyi unitáriusokat viszont felbátorítandja oly intézkedések tételére, melyek nyomán sok éveken keresztül tanuló ifjak legjobbjait, teológiai s tudományos nevelésök végett Angliába, mihozzánk küldhetik. Azon reményt tápláljuk, hogy illetén ügyek a vallási és polgári szabadság számos barátai készséggel nyújtandnak segítséget.”²⁹

Az EKT jegyzőkönyveiből nem derül ki pontosan, miért zárkóztak el az erdélyiek két ifjú taníttatásától. 1861-ben a BFUA titkára Paget közvetítésével felvilágosítást kért a Simén Domokos ösztöndíjának erdélyi résztámogatásáról. Az EKT 147/1861. szám alatt értesítette Pagetet, hogy az ösztöndíj felajánlásakor nem volt szó semmiféle segélyezésről, Simén nem kért támogatást, és a Képviselő Tanács sem tett erre vonatkozó ígéretet. Buzogány Áron szerint az EKT és Paget közötti nézeteltérés abból adódott, hogy Paget a maga „egyéni nézeteit” az EKT tudta és beleegyezése nélkül közölte Asplanddal, a BFUA titkárával.³⁰ Az ügy elvi szinten a zsinat elé került. Simén Domokos, valamint a mindenkori angol akadémia részére megszavaztak évi 500 forint segélyt, és elhatározták, hogy Simén Domokos hazatérte után újabb ifjút küldenek a Manchester College-ba, ezzel azonban az angol akadémia ügyét még nem sikerült elintézni. 1862-ben a főtanács újból tárgyalt az Angliába küldendő ifjak segélyezéséről, és ellentétben az egy évvel korábban hozott határozattal, megállapította, hogy tudniillik „a közpénztár évi 500 forinttal nem tud hozzájárulni az akadémia költségeihez”. A döntésről értesítették

²⁹ *Emlékkönyv*, vol. I., 69–72.

³⁰ „Paget egyéni nézete ezen tárgyra nézve már korábban az volt, hogy ha egy vagy két ifjúknak Londonban leendő kiképezésére az angolok 50 font sterlinget ajánlanak: ugyanannyit az erdélyi unitáriusok is adjanak. Úgy vélekedett, hogy jobb, ha két ifjú az angoloktól kap 50–50 fontot évenként, mint hogy egy kapjon 100 fontot; s másfelől nem tette fel, hogy ezen – különben nemes terve ellen az Egyházi Tanács kifogást tehessen bármi okból. Később nekem is nyilvánította Paget úr ezeket, s azt is, hogy részéről el sem fogadná az 50 fontot sem évenként, ha mi nem vagyunk képesek ahhoz magunk részéről is még egy annyit adni. Paget úr sokat várt volna attól, ha minden pár év alatt egy-két magasabb műveltségű ifjú kerül haza az unitáriusok kebelébe, mint mondá, ha szintén az ilyenek egyszerű gazdai vagy külső hivatali pályára lépnének is, az unitáriusok értelmi súlyát növelnék.” Uo. 53–55.

a BFUA tanácsát, és sajnálattal közölték, hogy „jelen évre” semmi módot nem találtak a Londonban tanulandó ifjú segélyezésére. Mindez – írták –

„[...] nem lágymelegség, s az ügynek illőleges fel nem karolása [...], hanem tiszta számokra fektetett számítás eredménye.”³¹

Robert Brook Aspland titkár 1863. július 13-án közölte a Kriza püspöknek írott levelében, hogy a BFUA az utaztatást leszámítva vállalta egy diák tanításának költségeit, és kérte az egyházfőt, hogy

„[...] küldjön egy tanulót, aki tanulását a mi egyetemünkön bevégezze, és lásson valamit a mi boldog országunk szabad, alkotmányos kormányának munkáiból.”³²

Paget közömbösségnek fogta fel a hideg fejjel végzett számítások eredményét és a szegénységet, és visszahúzódott az egyházi ügyektől. Kriza János szinte könyörgött a Simén Domokosnak küldött leveleiben, hogy tárja fel az angol hitrokonok előtt az erdélyi valóságot és rettenetes szegénységet, nehogy azok azt a fukarság jeleként értelmezzék.³³

Simén Domokos helyzetét az is megnehezítette, hogy 1861-ben – a konzisztórium bejegyzése nélkül – Raffaj Károly³⁴ (1835–1894) göttingeni akadémista is ellátogatott Londonba. Kriza János leveléből az derül ki, hogy a fiatalember az angol unitáriusokon élösködött, tőlük pénzt kért, azt állítván, hogy őt az erdélyi unitáriusok küldték Angliába. A kellemetlen helyzetből Simén mentette ki a konzisztóriumot azzal, hogy „a sok balítéletet eloszlatá” a BFUA évi közgyűlésén.³⁵

A 19. század második felében egyre több unitárius forgatta fejében azt, hogy Angliában tanul, és ehhez elsősorban a püspöktől kértek támogatást. Kriza János Siménhez írott leveleiből tudjuk, hogy hasonló terveket fontolgatt az a Sándor Mózes (1839–1916) is, akit Simén helyére szerettek volna Londonba küldeni. Nem tudjuk, hogy angliai tanulmányútja csak az anyagiak miatt hiúsult-e meg, vagy más oka is volt. Sándor Mózes, a Székelykeresztúri

³¹ *Emlékkönyv*, vol. I., 53–55. Vö. *Report of the BFUA*. London, 1863, 9–12.

³² *Emlékkönyv*, vol. I., 77.

³³ Borbély István: *i. m.* 73.

³⁴ Raffaj teológiát végzett, de nem volt lelkész. A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak volt felügyelő gondnoka, több alapítványt is tett az iskola és a keresztúri egyletek javára. Ld. Pap Mózes: Raffaj Károly. In: *Unitárius Közlöny*, (1895/4) április. 4., 56–58.

³⁵ Borbély István: *i. m.* 76.

Unitárius Gimnázium későbbi tanára 1862 nyarán két hónapot töltött Londonban, de sem levelei, sem jelentése nem kerültek elő. A Channing-fordítók sorában találkozunk nevével, és ebből gondoljuk, hogy ismerte a nyelvet. Az Angliában megforduló és nem egyházi támogatással tanuló unitárius akadémizánsok közül ki kell emelnünk a magyar fogászat úttörőjét, Iszlai Józsefet, aki 1872–1874 között tanult Londonban. 1861. október 5-én Kriza ezeket írta Siménnek az ifjúról:

„Iszlai József nevű ifjú, önnek volt tanulótársa eltökélve magát állhatatosan arra, hogy Londonba menjen a természeti tudományok hallgatására, pénzzé tette minden rászállott birtokát valami 3000 pfrtot csinálván ki belőle, s kérve engemet arra, hogy ajánlanám őt Londonba. Én nem láttam más módot, mint önnek ajánlani őt, hogy utasítaná tanulási pályáján. Az ifjú nagy tehetségű, habár egy kissé excentrikus.”³⁶

A 19. század hatvanas éveiben nem lehetett megvalósítani a világi unitáriusok egyházi alapból történő angliai taníttatását, a lelkészek és tanárjelöltek angliai peregrinációja viszont sikertörténetnek bizonyult, és a századvégre az akadémitáknak köszönhetően újult meg az erdélyi unitárius egyház mind szervezetében, mind teológiájában.

Felhasznált irodalom

Levéltári forrás

Angol levelezési emlékkönyv. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelentet nélkül.

* * *

Address from the Unitarians of Transylvania. In: *The Inquirer*, February 18, 1860, 139. *BFUA – 35th Annual Report, May 30, 1860.* [London] 17–18.

Borbély István: Simén Domokos és kora. In: *Keresztény Magvető* 59. (1927), 54–55.

British and Foreign Unitarian Association. In: *The Inquirer*, June 18, 1859, 518–519.

Fabiny Tibor: Accounts and Images of English Unitarians on Transylvania Three Visits: 1859–1879. In: *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. (1979/1–2), 130–143.

Ferencz Józsi: Tagart Edward. A londonban havonként megjelenő „Christian Reformer” – keresztény javító – című folyóirat után. In: *Keresztény Magvető* 1. (1861), 186–214.

³⁶ Borbély István: *i. m.* 71.

- Gál Kelemen, dr.: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyed század az unitárius egyház történetéből*. Az Unitárius Irodalmi Társaság szakkönyvtára 5. Minerva rt., Cluj [Kolozsvár] 1936.
- Kovács Sándor: A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után. In: *Keresztény Magvető* 115. (2009/4), 561–587.
- Kovács Sándor: *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek 269. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2011.
- Letter of John Paget, esq. to the Rev John Kenrick. In: *ChRL* 1857, 301–304.
- Paget, John: Recollections of Mr. Tagart's Visit to Transylvania. In: *ChRL*, 1858, 746–753.
- Pap Mózes: Raffaj Károly. In: *Unitárius Közlöny*, (1895/4) április. 4., 56–58.
- Religious Intelligence. In: *The Inquirer*, June 2, 1860, 461.
- Religious Intelligence. The Transilvanian Unitarians. In: *The Inquirer*, August 18, 1860, 697–698.
- Religious Intelligence. In: *ChRL*, 1860, 453.
- Report of the BFUA*. London 1857.
- Report of the BFUA*. London 1863.
- Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat. Ferencz József unitárius püspök teológiai munkássága*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2007.
- Schulman, Frank: *James Martineau: "This Conscience-Intoxicated Unitarian"*. [h. é. n.] [Meadville Lombard Theological School Press, Chicago, 2002.]
- Szabó Miklós: Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig. In: *Keresztény Magvető* 97. (1991/2), 85–104.
- Tagart, Lucy: *The Hungarian and Transylvanian Unitarians. (Some Account of Their origin, Vicissitudes, and Present Condition, Compiled from Various Sources)*. London, 1903.
- The Late Rev. E. Tagart's Visit to the Unitarian Churches of Transylvania. In: *The Inquirer*, December 18, 1858, 815–816.
- Tibori Szabó Zoltán – Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948)*. Minerva Művelődési Egyesület Kiadója, Kolozsvár–Cluj 2015.